

האקדמיה ללשון העברית

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, חוברת ראשונה ושנייה
תשרי, טבת התשנ"א

יואל אליצור

חוליית הבור – לשון ומציאות חיים

הרעיון העיקרי שפותח במאמר זה החל להתגבש במוחי לפני שנים, כשהבחנתי שהסתירות והמבוכה בעניין הבור וחולייתו בדברי חז"ל אינן מתחילות בדברי מפרשים מאוחרים אלא קיימות כבר במקורות עצמם.

חשיבותו העקרונית של העיון שבכאן הוא בהמחשת קשרי הגומלין הקיימים לעתים בין שאלות לקסיקולוגיות ואטימולוגיות ובין הכרת עולמם ומציאות חייהם של בני־אדם. לחקר לשון חכמים זה הוא נושא הממחיש היטב את ההבדל בין הרבדים של לשון חכמים.

א. שישה פירושים לביטוי אחד

האגדה מספרת על דוד:

כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו "אדוננו המלך עמך ישראל צריכין פרנסה". אמר להם "לכו והתפרנסו זה מזה". אמרו לו "אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו". אמר להם "לכו ופשטו ידכם בגדוד..." (בגלי ברכ' ג ע"ב, סנה' טז ע"א).

המעין בדברי מפרשינו הקדמונים יופתע למצוא כאן שישה פירושים לביטוי "אין הבור מתמלא מחוליתו":

- א. "החופר בור אם יחזיר העפר שהוציא ממנו לתוכו אינו מתמלא עד שתוסף בו עפר אחד" (רבינו חננאל בסנה' פירוש ראשון; רב נסים ב'ספר המפתח' ברכ' שם ובקטע גניזה הובא ב'אוצר הגאונים' ברכ' וסנה'; ערוך, ערך "חלי" א').
- ב. "עוד ראינו מפורש אין בור מתמלא מחוליתו, מן המטר היורד מן השמים עד שתמשך לו אמת המים מבחוץ" (לשון רבנו חננאל שם' וכן הוא ברב נסים פירוש שני).
- ג. "העוקר חוליא מבור כרוי וחוזר ומשליכו לתוכה אין מתמלא בכך" (רש"י).
- ד. "אם תחפור מצד זה ותניח מצד אחר לא תמלא שמה שנותן כאן חסר כאן" (ר"י בתוספות ברכ').

1. מלשון רבנו חננאל נראה שפירוש זה היה לפניו בכתבי הגאונים או רבותיה, אך ייתכן גם שכוונתו לדברי מדרש שמואל (להלן ד), וכך הכין רב"מ לזין ב'אוצר הגאונים' ברכות, "פירושי רבנו חננאל" (נספח), עמ' 1.

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ה. "קרקע שרגילין להניח על שפת הבור קורין חוליא... וקאמר אין הבור מתמלא מאותה חוליא" (ערוך בפירוש ראשון ו"יש מפרשים" בתוספות סנה''). ובשינוי קל: "אין רגילין לעשות שפה (כל כך) גדולה וגבוהה לבור שאם תשליך, החוליא לתוך עומקו - שיתמלא ממנה" (ריב"א בתוספות הרא"ש ברכ').

ו. "מחוליתו - מגביעתו. כלומר אין הבור מתמלא מן המים הנובעין בו" (רבנו תם בתוספות שם ושם). ובלשון אחרת: "שאין הבור מתמלא מים מן המקור הנמשך ונובע בתוכו - בתוך חוליתו"² (הרשב"א בשם רבנו תם).

כבר בהשקפה ראשונה אפשר לראות שכל הפירושים נחלקים לשני סוגים: הסוג האחד - פירושים א, ג, ד, ה - מדבר על מילוי בור בעפר; הסוג האחר - פירושים ב, ו - מדבר על מילוי הבור במים.

נבדוק קודם כל את הדברים בהקשרם. מהו הגמשל שאליו רומז המשל שלנו? לפי העניין אפשריים כאן שני תכנים: (ו) אי-אפשר לבנות מערכת כלכלית שאין בה אמצעי ייצור; "פְּרָפְטוּאוּם מוֹבִילֵה" שמתפרנס מתוך עצמו; (2) פרנסה שבה ישראל מפרנסים זה את זה היא מועטת מדי ואינה מספיקה. לתוכן הראשון מתאימים הפירושים א, ד, ו ולתוכן השני - ג, ה. נדמה שפירוש ב הוא הפירוש היחיד שאפשר למצוא בו את שני התכנים גם יחד.

המשל המקביל "אין הקומץ משביע את הארי" מתאים בפשטות למשמעות השנייה. בדברי הראשונים כאן שני פירושים עיקריים ל"קומץ": (ו) קומץ = דבר מועט, כגון בפסוק "והרים ממנו בקמצו" (ויק' ו, ח) (2) קומץ = חגב. לשון ארמי "איל קמצא" (עד' ת, ד), ותרגום אונקלוס לפסוק "זנהי בעינינו כחגבים" (במ' יג, לג) - "כקומצין".

אך מצאנו עוד שני פירושים בכיוון שונה: (3) "שדרכו של ארי כשהוא רעב מלחך את קומצו לצורך מאכל אבל אינו שבע אם אינו צד מאכל אחר" (שיטה מקובצת בברכ', ובדומה לזה בתוספות הרא"ש שם); (4) "פירש רבנו האי גאון, הגומא שעומד בה הארי אינו משביעו אם לא ילך לבקש את טרפו. ויורידוהו לבור מתרגם ואחתוהו לקומצא"³

2. נראה שבעיני רבנו תם "בור" הוא בריכה שמי נהר או נביעה נאספים בתוכה, מעין מה שכותב רש"י (ניס' גט ע"ב) בכיאוורו למשנה "בור שהוא קרוב לאמה מתמלא ראשון מפני דרכי שלום": "לאמה - אמת המים המביאה מים מן הנהר לשדות ורגילין לעשות בורות שאם תיבש האמה ימלאו מן הבור וישקו השדות". וכבר התלבט הרא"ש בתוספותיו (ברכ' ג. הודפס בלקט 'ברכה משולשת', ורשא תרכ"ג) היכן מצינו שבית קיבול למים נובעים ייקרא "בור", ע"ש. יש שהסיעו את דברי ר"ת לכוונה אחרת, עיין בפירוש "הכותב" שבעין-יעקב, ריש ברכות, וראה גם למטה הערה 9.

לעצם העניין, הדרך שבה נצטיירו לרבותינו הראשונים שבאשכנז ובצרפת מושגים מעולם הראליה של המשנה והתלמוד ובכללם "הבור וחוליתו" ראויה למחקר מיוחד, וודאי שהיא חורגת מתחומי עבודה זו (והשווה רש"י ע"ז נה ע"א ש"בור סיד שאינו מאבד סיפה" הוא בור של יין).

3. ציון זה שגוי. חזרנו על הקונקורדנציה ואין בכל המקרא פסוק בלשון זו. הכוונה, כנראה, לשמואל ב' יח, יז "וישליכו אותו ביער אל הפחת הגדול", ומתרגם יונתן "ורמו יתיה בחורשא לגו כומצא"

ודרך הארי להיות בחפירה שנאמר 'ימלא טרף חוריו ומעונותיו טרפה'" (תוספות הרא"ש שם).

הפירושים הפשוטים הם 1 ו-2, ושני הפירושים האחרים נראה שמטרתם להתאים גם את המשל הזה לטענת *perpetuum mobile*.

אם אנו חוזרים אל "אין הבור מתמלא מחוליתו", נראה ששני הפירושים הבסיסיים הם שני פירושי הגאונים, א ו-ב (א - בור אינו יכול לשוב ולהתמלא בעפרו; ב - אין בור מים מתמלא מן המטר הנכנס דרך פתחו). שאר הפירושים אינם הולמים היטב את פשטות לשון הביטוי הזה ונראים כווריאציות משופרות של שני הפירושים הללו, שהוצרכו להם בעיקר מחמת הגימוקים האלה:

א. במקומות אחרים חוליית הבור היא מהות מוגבהת מעל הקרקע סמוך לפתח הבור, וכן מוזכרת עקירת חוליא מבור כרוי (וראה להלן).

ב. על-פי ההקשר כאן ובמקום אחר (ראה למטה) נראה לרוב המפרשים להעדיף את טענת *perpetuum mobile* מטענת "מעט מדי".

ג. יש שרצו למצוא במשל זכר לשתי הקבוצות בעם - עניים ועשירים.

ד. פירוש א קשה מן הבחינה המציאותית (ראה להלן ה).

מעניין שדווקא שני הפירושים הבסיסיים בדרך כלל לא הובאו כצורתם בחיבוריהם של ראשונים ואחרונים, ולכן נעלמו מעיני הלומדים עד לזמן האחרון.⁴

ב. סוגיה אחרת מוכיחה - פירוש א הוא הנכון!

היש דרך להכריע בין הפירושים? לכאורה נראה שכן - על-פי ההקשר במקום אחר. המימרה "אין הבור מתמלא מחוליתו" נזכרת עוד פעם אחת בתלמוד הבבלי - באגדת פרק הרואה (ברכ' גט ע"א). האגדה מספרת כאן "שבשעה שהביא הקב"ה מבול לעולם נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם וכשבקש לסתמה נטל שני כוכבים מעיש

(ובחילופי גרסאות על-פי שפרבר "קומצא" ו"גומצא"). "גומצא" מצויה בפשיטא ובתרגום משלי שלנו בכמה מקומות (מש' כב, יד; כג, כז; כו, כז), והיא מתרגמת "שוחה", "שחת", "פחת" (אך לא "בור" שהוא תמיד "גומצא"). ראויה לציון הצורה הפועלית הבאה בתרגום תהלים (ו, טז) "בור כרה ויחפרהו" - וגמצינה (והביאה ר' אליה בחור ב'מתורגמן). המילוגים החדשים פסחו עליה. השורש הנדיר הובא כאן מאחר שכבר הוזכר לפניו "חפר" תמורה "כרה". כך נוצר מצב מעניין שבו "חפר" הארמי אינו מתרגם את "ויחפרהו" העברי. במנדעית ידועה המלה "כומצא" ו"כומאצא". (מילון *E. S. Drower, A. Macuch, A Mandaic Dictionary, Oxford 1963*, עמ' 207. אמנם לפי המצוטט שם אין ההקשר מחייב הבנה זו וע"ש.) באוצר הלשון העברית מצויה המלה פעם אחת "חופר גומץ בו יפול" (קה' י, ח).

4. לעתים זוהה פירוש רש"י (ג - "העוקר חוליא מבור כרוי... אין מתמלא בכך") עם פירוש א, אע"פ שלפי לשונו אין נראה כן. כך בתוספות הרא"ש ברכ' ג ובספרות המחקרית ב'קדמוניות התלמוד' לשי' קראוס כדלקמן.

וסתמה". ושואל התלמוד: "וליהדר לה" ולכימה אותן כוכבים עצמן שנטל הימנה. רש"י? ומשיב: "אין הבור מתמלא מחוליתו". אי נמי אין קטגור נעשה סניגור". תוכן הדברים – שני הכוכבים שניטלו, אם יוחזרו לא יוכלו לסתום את החלל שהשאירו – נראה כאישור חד-משמעי לפירוש א של הביטוי והוא דוחה בשתי ידיים את חמשת הפירושים האחרים: אכן, כך כותב רב נסים ב'ספר המפתח' בתחילת ברכות (מהדורת גולדנטל 1847, יב ע"ב: בש"ס וילנא ד ע"א):

הא דאמר רב (אחא) הכא אין הבור מתמלא מחוליתו מתפרשא לך מההיא דבפרק הרואה מקום... ומדאקשינן וליסתמה בדידה ופרקינן אין הבור מתמלא מחוליתו שמעת מינה דהכין הוא פירושה שהבור אם תחזיר לתוכו העפר שניטלת ממנו אינו ממלא אותו אלא צריך להוסיף עפר אחר ולפיכך לא היו מספיקין כאן אותן ב' כוכבים שניטלו ממנה והוצרך ליטול ב' כוכבים מעיש לסתמן. ולזה נתכוונו העם באמרם לדוד המלך אין הבור מתמלא מחוליתו תשובה לדבריו שאמר להם לכו התפרנסו זה מזה כלומר כי אין מספיק לנו מה שאנו נהנים זה מזה אלא צריכים אנו תוספת ממקום אחר...

נראה שראיה מובהקת זו היא שגרמה גם לחוקרים בדורות הקודמים להעדיף את פירושו של רב נסים משאר הפירושים. ש' קראוס בחיבורו המקיף על הראליה של התלמוד *Talmudische Archäologie* (לייפציג 1910) הביא ארבעה פירושים אפשריים לביטוי⁷, והכריע כפירוש רב נסים (א). שני המילונים הלועזיים החשובים לספרות התלמודית – יעקב לוי (בשורש חו"ל) ויסטרוב (בערך "חוליא") – בחרו להתעלם לגמרי מכל הפירושים האחרים ולהביא רק את הפירוש הזה.

ג. הפתגם כמבחן המציאות

הסכמה זו על פירושו של הביטוי נעצרה במקום אחד – בשערי ארץ-ישראל. הפגישה עם ארץ-ישראל ואורחות חייה בדורות אלו של שיבה ותחייה פקחה עיניים גם באשר לבור ולחולייתו, ומתוכה נתגבשה הדעה בכיוון אחר. אכן, פתגם כגון זה, שכל

5. ככ"י מינכן ובכ"י פירנצה נוסף כאן גם "אין הקומץ משביע את הארץ", שהוא בוודאי אשגרה מדף ג' (וכן כותב בעל דקדוקי סופרים בהגותו כאן). בדפוסים קדומים (כולל שרידי בבלי מספרד ומפורטוגל) התוספת איננה וגם בשני כתבי-היד הנ"ל אין מקומה קבוע: באחד היא קודמת ל"אין הבור" ובאחד היא באה אחריו.
6. שם עמ' 80 ו-419. מתוך פירושי הראשונים הוא משמיט את ד, ואילו את ג (פירוש רש"י) הוא מאחד עם פירוש רב נסים (א). ויש להעיר: "בור" ו"כאר" מלים נרדפות אצלו. בטשטוש שבין "בור" ל"כאר" נמשך אחריו גם בעל ההערה שטופחה לדבריו. ראה להלן הערה 9.

כולו בתחום הראליה, יש לנסות להבינו על רקע אורחות החיים המסורתיים בארץ והמצא הארכאולוגי.

בור המים, האופייני לאזורים ההרריים בארץ-ישראל מראשית התקופה הישראלית, שימש ומשמש עד היום ממש בכל מקום שבו נשמרה הציביליזציה המסורתית. גם היישוב הישן בירושלים, בתברון ובצפת ניזון עוד בימי המנדט הבריטי ממי בורות, שהטכניקה שלהם לא נשתנתה מימי קדם.

הבור הקלסי חצוב בסלע בצורת בקבוק שעומקו על-פירוב 4-9 מ'. פתח הבור בשעת כרייתו רחב כדי מעבר אדם וסלים שבהם מוציאים את החומר שנחצב (בדרך כלל – 1.50-1 מ'). מבפנים טחים אותו בטיח כדי שלא יבלע את מימיו, ומנקים אותו אחת לכמה שנים.

על פי הבור נותנים אבן גדולה שבמרכזה חור עגול המקטין את הפתח לכדי מעבר רלי. בזמן שאין שואבים מכסים את הפתח באבן או במכסה אחר. במאה האחרונה לעתים קרובות החליפה בנייה את החציבה, ובמקום אבן גדולה על פי הבור בא בניין של אבנים קטנות, אך בכל אתר עתיק ובמרכזים הישנים של הכפרים הצורה הרווחת היא בור פעמוני חצוב ואבן מונוליתית מעליו.

מילוי הבור נעשה על-ידי ניקוז תא-שטח מסוים: בשדה – גוש סלעי או שביל מדרוני, בבית – גג או חצר. המים נאספים בתעלות אל הבור דרך נקב מוכן לדבר מתחת לאבן הגדולה שעל פי הבור. בנקב נהוג לתחוב בזמן הגשמים ענף קוצני לשם סינון המים הנכנסים. לעתים מוסיפים בסמוך לנקב בור-שקיעה קטן להשקעת גופים גדולים המתגלגלים עם המים.

בור ביתי גדול המכיל כ-200 מ"מ"ק מים יכול להימלא בשנת גשמים באזור המקבל 500 מ"מ משקעים בשנה על-ידי ניקוז שטח של 20x20 מטר. תעלות ניקוז צורכות טיפול מתמיד. בור שנעזב בלא טיפול יהיה על-פירוב ריק⁷.

הפתגם שלנו מתפרש מאליו מתוך מציאות חיים זו. החוליה היא האבן המנוקבת שעל פי הבור. הבור אינו מקבל את מימיו מן הגשם היורד דרך הפתח הקטן שבחוליה, אלא מן המים שמנקזים אליו מסביב⁸.

ר' יחיאל מיכל פינס הוא הראשון שהציע בזמן החדש לפרש את הביטוי על רקע הבור הארץ-ישראלי ההררי ומילויו במי הגשם. בעקבותיו בא אליעזר בן-יהודה

7. על נושא הבור ראה: ש' אביצור, אדם ועמלו, ירושלים 1976, עמ' 42-43.
8. לפי סיבו של הפתגם רגליים לדבר שבמובנו הראשוני הוא מכוון ללקח של חכמת חיים עממית מעין "פרוסה ופרוסה מצטרפת לחשבון גדול" ומי שטרח בערב שנת יאכל בשבת; שאיבת המים בקיץ נעשית באחת ובלא טורח דרך הפתח של חוליית הבור. אך לא בקלות כזאת אתה מגיע לידי כך. את המים המכונסים לך בבורך לימות החמה תשיג רק אם תשקיע מתחילה את הטרחה וכישרון המעשה הכרוכים באיסוף טיפות הגשם המתפזרות על-פני שטח רחב ותספל כהלכה בתעלות הניקוז.

במילוננו (ערך "חוליה"). בתלמוד המתורגם ומפורש מחדש בידי הרב עדין שטיינזלץ מובא רק הפירוש הזה⁹. הפרשנות הארץ-ישראלית החדשה חזרה אפוא אל הפירוש השני של רבנו חננאל ורב נסים (פירוש ב), אשר נזנח עד כה או שלא הובן כראוי.

ד. המדרש מוכיח נכונות פירוש ב

להבנה מציאותית זו של מהות ה"חוליה" ושל הפתגם כולו יש ראיה מפורשת ממדרש שמואל (פרשה כז), וכך נאמר שם:

ועתה הואל וברך וגו' (שמ"ב ז, כט) אמר ר' יוחנן אמר לו הקב"ה לדוד דוד אין הבור מתמלא מחולייתה אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב. אף אתה פשוט ידך באומות העולם ואת מתברך הה"ד (שם ה, א) ויהי אחרי כך ויך דוד את פלשתים וגו'¹⁰.

ברי שהמדרש משתמש במשל על-פי פירוש רבנו חננאל ב. בעלי התוספות הביאו את המדרש (בברכות - בשם "תוספתא"¹¹, ובסנהדרין - בשם "מדרש") אך, כפי

9. בברכות ג בשם 'גאונים ושו"ס' (כוונתו למדרש שמואל המוזכר בהמשך מאמר זה. מדרש שמואל נדפס בדרך כלל עם שוחר-טוב לתהלים). בסנהדרין פירש כך בלא מקור, אך בברכות נט הוא מפרש "חלק מן הבור אינו יכול לסתמו"; סתם ולא פירש איך הוא מיישב את הסתירה.

פגישה מעניינת בין חוקר איש חוף-לארץ לבין הוצאה לאור ארץ-ישראלית בשאלה זו מצאתי בספר 'קדמוניות התלמוד' - עיבוד עברי מחודש של קראוס ל-*Talmudische Archäologie* שלו. הספר יצא לאור בתל אביב בשנת תרפ"ט (הוצאת דביר) ובו (כרך ב, עמ' 102) המחבר חוזר על הפירושים שהביא בספר הגרמני ועל הכרעתו כפירוש א, היינו - העפר שנחפר אינו יכול לחזור ולמלא את הבור. וכאן הוסיפה ההוצאה כדברים האלה: "כל הבאורים האלה למילת 'חוליה' דחוקים וכבר עמד ר' י"מ פינס ז"ל על פירושה הנכון של 'חוליה הבאר' (או 'הבור') שאינה אלא אבן עגולה וחלולה באמצעה הנהוגה על פי הבאר למעלה כמו שיש לראות בעליל ברוב הבארות העתיקות הנמצאות בחפירות וכנהוג גם עכשיו בבארות א". והבור, כידוע אינו מתמלא מים ע"י הגשמים שנפלים לתוכו דרך החוליה, אלא בעיקר ע"י מי הגשמים שממשיכים לתוכו בצניורות ותעלות ממקום אחר והדבר פשוט וברור". החתימה תחת ההערה היא - "המערכת", ואיני יודע מי כתב אותה. גם לא עלה בידי לברר מתי והיכן כתב פינס את הדברים. בן-יהודה במילוננו מציין ל'ירושלים' של לונץ כרך ה, אך לפי בדיקתי לא כתב פינס על נושא זה בכל כרכי 'ירושלים' למיום היווסדו ועד סגירתו. ואגב: קראוס נראה כמשווה את פירוש ו (של רבנו תם) לפירוש רבנו חננאל ב, ונראה שאת שניהם גם יחד פירש פירוש זר, ע"ש. על כל פנים, גם בעל ההערה וגם קראוס עצמו (ב'תוספות ערוך השלם' שכתב לאחר מכן, ערך 'חלי') תופסים - בטעות - שפירושו של פינס אין לו רע בפירושי הראשונים.

10. הנוסח על-פי ר"ש בובר. יש בקטע כמה חילופי גרסאות שאין להם משמעות מיוחדת, וזה נוסח אקלקטי של בובר.

11. לפעמים מביאים הראשונים פסקאות מן התוספתא ואינן בתוספתא אלא הן מימרות של אמוראים בירושלמי או מדרש או ברייתות במסכתות קטנות, חיצוניות וגאונים. לשון ר"ש ליברמן ב'תשלום תוספתא', עמ' 19 ושם דוגמאות. המקרה שלנו מובא שם בין הדוגמאות (עמ' 51).

הנראה, מתוך שלא הכירו את מנהגי הארץ, לא יכלו לכוון לפירושו ונזקקו לפירושו של רבנו תם (וראה לעיל הערה 2). הלשון הארוכה שננקטה כאן: "אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב" קשורה, כנראה, לסופו של הפסוק הנדרש כאן: "ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים"¹².

ה. איך לישב את הסתירה בין המקורות?

הביטוי "אין הבור מתמלא מחולייתו" אינו ידוע אלא במקורות שסקרנו: בבלי ברכות ג ומקבילתו בסנהדרין טז, ברכות נט ומדרש שמואל.

מתוך העיון מסתבר שכל מי שכתב עד כה על ביטוי זה - ראשונים ואחרונים, מפרשי תלמוד, מילונאים וחוקרי ראליה - בחר באחד משני הפירושים העיקריים (א) - מילוי בור בעפר שיצא ממנו; ב - מילוי במי גשם) או בווריאציות שלהם, או הביא את שני המהלכים כ"יש מפרשים ויש מפרשים", והכול בא על מקומו בשלום.

ואולם עיוננו במקורות מוכיח שהצגת הדברים בדרך זו היא אינה אפשרית, מאחר שמקורות חז"ל עצמם מעמידים כאן סתירה גלויה: אגדת ברכות נט מוכיחה את פירוש א, ואילו מדרש שמואל - את פירוש ב.

עד כמה שהגיעה ידי, היחיד שניסה לישב את הסתירה הוא הרא"ש בתוספותיו לברכות ג, שכתב:

ופירש ר"ת מחולייתו ממקורו אין הבור מתמלא ממקום נביעתו, וכן מוכח במדרש

12. קטע זה במדרש שמואל הוא מקבילה לאגדה שבבבלי ברכות וסנהדרין, ואולם שני המקורות, הבבלי והמדרש, הם למעשה שני ז'אנרים שונים זה מזה, המעשה שבבבלי הוא אגדה; עיקרו המסגרת הסיפורית והוא כולל עניינים המתקשרים לרצף סיפורי (הכינור למעלה ממיסתו של דוד, השכמתו בחצות, פשיטתו בגדוד, אחיתופל ובניהו עם סנהדרין ואורים ותומים). לעומת זאת, במדרש שמואל לפנינו מדרש שעניינו העיקרי דרשת הכתובים וסמיכת פרשיותיהם בנוסף אנדי. הוא דורש את סמיכות הפרשיות שבין תפילת דוד לבין סיפור כיבושיו, שבו מודגש ביחוד השלל המפואר והיקר (לא "פרנסה" כמו בבבלי) שהביאו הכיבושים. כדאי לשים לב לדרך שבה המדרש משתמש בלשון הפסוקים שהוא דורש. הפסוק האחרון שבתפילת דוד מצטיין בברכה החוזרת בו שלש פעמים "ועתה הואל וברך... ומברכתך יברך בית עבדך לעולם", ואף בעל המדרש משתמש בלשון זו "פשוט ידך באוה"ע ואת מתברך". ומכאן - לענייננו. בפסוק הראשון בפרק ח יש צירוף יחידי מיוחד במינו - "ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים" (במקבילה בדה"א יח, א "את גת ובנתיה"). צורות בלתי רגילות הן בדרך כלל יתד שעליו תולים חכמי המדרש את מגניהם. נראה לי שעל רקע זה יש להבין את התוספת שנוספה בלשון הפתגם בפי ר' יוחנן במדרש על לשונו הבסיסית שבאגדת הבבלי: "אין הבור מתמלא מחולייתה אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב". המלים שהוא דורש הן "מתג האמה מיד". "מתג" קרוב ל"רסן" (תה' לב, ט) מתורגם בנביאים ובהללים "זממא", ובו קושרים את החבל ומושכים את הבהמה ("קשר הגמלים... קיטרא דקטרי בזממא" [שבת קיא ע"ב], "נאקה בחסמ... בזממא דפרזלא" [שם נא ע"ב]) הפועל הרגיל להובלת הבהמה הוא "משך". ראה משנת שבת ה, א ו-ג. כך מחליף הדרשן "מתג" - משכו, "האמה" - אמה, "מיד" - ממקום קרוב.

שמואל... והא דאמרינן בפרק הרואה... צריך לומר שאותן ב' כוכבים שנטל העבדים המקום ולא היו בעולם והא דפריך ונימלייה מדידיה¹³, כלומר כמכה בקורנס ומצדד להרחיב שאר הכוכבים שסביב הנקב למלאותן. ומשני אין הבור מתמלא מחוליתו אלא אם כן יביאו לו ממקום אחר.

הדוחק שבדברים אלו של הרא"ש בפשוטה של השקלא וטריא אינו צריך לפנים. מתוך מוצא אחרון זה אולי הקושיה מתחדדת יותר! אם כן מהו הפתרון? הפתרון הנכון הוא, לעניות דעתי, "מר כי אתריה ומר כי אתריה". הביטוי היה קיים גם בארץ-ישראל וגם בבבל. בא"י הוא מתפרש במילוי מים מן המטר, ובבבל – במילוי בור חפור בעפר שיצא ממנו.

ניכרים דברי אמת, שהמשמעות המקורית של הביטוי היא המשמעות הארץ-ישראלית. בארץ-ישראל הבור המטויה הוא מאפיין מרכזי של אורח החיים, ומילוי – פעולה מעשית ונחוצה. החוליה שעל פי הבור – אבן גדולה, גבוהה לעתים עד עשרה טפחים ויותר בתוך חצרו של אדם, היא חפץ בולט וחשוב בחיי היום יום. לא כן הפירוש הבבלי. ראשית הוא מתאר פעולה דמיונית, שאין דרכו של אדם לעשות; בני אדם אינם חופרים בור וחוזרים וסותמים אותו. יתרה מזו, המציאות שמתאר הפתגם בגרסתו הבבלית היא – עובדתית – תמוהה. הפתגם אומר שעפר הבור אינו מספיק לסתמו, ואולם המציאות, כמדומה, מלמדת את ההפך, שכן בגלל פיזור הצפיפות המקורית של החומר מי שיחזור וימלא את הבור עוד יותר עודף מחוץ לבור! וצריך לישב בדוחק שהפתגם מדבר בהווה, שהעפר שיצא מן הבור מתפזר מקצתו הנה והנה ומקצתו נכבש ברגליים, וכשיבואו להחזירו לא יספיק, אבל מהלך כזה דווקא לענייננו אינו מתאים, שכן, כאמור, כל ה"ניסוי" עצמו של החזרת העפר אל הבור אינו נוהג שבמציאות, אלא תרגיל היפותטי!

עם זה, הביטוי בהקשרו שבפרק 'הרואה' מוכיח בלי ספק שכך השתמשו בביטוי אמוראי בבבל. איך נשתנה הביטוי ומדוע? התשובה קשורה בוודאי באורחות החיים. בהרי ישראל הבור חשוב מאוד ונפוץ מאוד. כנגד זה, בבבל אין צורך בבור מים ואי-אפשר לחצוב בור מים. אולם מאחר שהמורשת הלשונית והספרותית הארץ-ישראלית במקורה הוסיפה להיות מוקד החיים המרכזי גם בבבל, סיגלו בני בבל את המושגים הארץ-ישראליים אל המציאות הבבלית. בבבל – "בור" הוא חפירה יבשה, המשמשת בדרך כלל לאחסון וכיו"ב, ו"חוליא" – עפר או גוש אדמה. יש מקום לחשוב שבאגדה על דוד (ברכ' ג וסנה' טז) עדיין כוונת התלמוד לפתגם במובנו המקורי הארץ-ישראלי, הוא המובן שנתפרש במדרש שמואל. תן דעתך שאגדה

13. הנוסחה הרגילה בדפוסים 'וליהדר לה' וכן הוא בדפ"ר (ונציה ר"פ) וכדומה לזה בכ"י מינכן 'וליהדרון לה' ובשרידי בבלי 'וליהדרנין לה'. נוסחה קרובה יותר לנוסח שמביא הרא"ש יש בכ"י פירנצה (ירושלים תשל"ב) 'וליסתום לה מדידה'.

זו נמסרת על-ידי רב חנא בר ביזנא הבבלי בשם ר' שמעון חסידא הארץ-ישראלי¹³. מכל מקום, קושיית סתם התלמוד בברכות נט, אין ספק שהיא אוחזת בפירוש הבבלי של האמרה.

להלן נבחן את הקשריה ותפוצתה המיוחדים של "חוליה" בכלל, ונציע לה ביאור אטימולוגי, תוך הסתייעות במקבילה בערבית. בחינה זו תאשר את הנחתנו בדבר מקוריות החוליה הארץ-ישראלית.

עוד נראה שהשוואה שיטתית בין התלמוד הבבלי ובין שאר מקורות חז"ל מלמדת כי ההבדל שבין בור לחולייתו נוסח א"י לבין בור וחולייתו נוסח בבל שריר וקיים גם במקרים אחרים.

בסיום הדברים ננסה לעקוב אחרי התהליך הלשוני הפנימי שחל בלשון חכמים ב' הבבלית ולהבינו.

ו. "חוליה" – תפוצה, משמעות ורקע אטימולוגי

בדיקת תחומי קיומה של המלה "חוליה" מעלה תוצאות מפתיעות. מתברר כי שם-העצם "חוליה" מיוחד לעברית של חז"ל. אין אנו פוגשים אותו בלשון המקרא ועד כמה שהשיגה ידי, אין הוא או מלה דומה לו בשורשה ידועים במשמעות קרובה בלשונות השמיות בכללן, מחוץ ללשון חכמים העברית.

שם העצם "חוליה" נזכר במשנה בארבעה הקשרים:

- א. בשדרה ("שורה" בכתב-יד; בכו' ה; ה; ה; ט; אה' א; ה; ב, ג).
- ב. בשרשרת (כלים יא, ח).
- ג. בתנור (של עכנאי): "שחתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא" (עד' ז, ז; כלים ה, ח-י).
- ד. חולית הבור (שבת יא ב; עיר' ח, ג; ר, ז).

חולית הבור: בשלושת המקומות שבהם נזכרת "חולית הבור" מדובר בדבר מוגבה מעל פני הקרקע שאפשר שיהיה גבוה עשרה טפחים ויותר. בכל המקומות הנושא המדובר הוא דיני מחיצות ורשויות של שבת ועירובין. בשניים מהם מובאים יחד "חולית הבור והסלע": "חולית הבור והסלע שהם גבוהים עשרה טפחים" (שבת יא, ב; עיר' ח, ג), "בור ברשות הרבים וחולייתו גבוהה עשרה טפחים" (עיר' י, ז).

בתוספתא ובירושלמי דומה מצב התפוצה והמשמעויות של "חוליה" לזה שבמשנה. בירושלמי נוספו עוד "מגורה של חליות" (שבו' פ"ו ה"ט, לז ע"ב) ו"חוליה של עמוד" (סוכה פ"א ה"א, נא ע"ד).

13. בדפוס: רב אחא בר ביזנא, אך בכ"י מינכן – רב חנא וכצ"ל. ועיין ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 191. קטע זה והערה זו – הוספת המערכת.

בירושלמי בסך-הכול שבעה מקומות שבהם הזכרות של "חוליה" ו"חליות"¹⁴ ובשניים מהם מדובר בחוליית הבור: "אשכח תני אף חוליית הבור יש לה ארבע אמות" (ב"ב פ"א ה"ז, יג ע"א), "רבי חייה רובה שאל היו שם חליות מחולקות לברות" כצ"ל¹⁵ ולפנינו "לכרות" (ב"ב פ"ד ה"א, יד ע"ג). הדוגמה האחרונה אינה בטוחה (עיין מפרשים).

למשמעויות החדשות והייחודיות שקיבלה "חוליית הבור" בתלמוד הבבלי ניחד את הדיבור להלן. כאן אני מוצא לנחון להזכיר את שימושי "חוליא" שאינה קשורה לבור, המצויים בבבלי. מלבד המשמעויות המשנאיות של "חוליא" הבבלי מזכיר גם חוליא שבמנורה (שבת מו ע"א; ביצה כב ע"א; שבו' מג ע"א), בגרירתה של בהמה (חול' מה ע"א, ג ע"א), בצלם של עבודה זרה (ע"ז מט ע"ב) ובציצית (ב"ב עד ע"א; מג' לח ע"ב, לט ע"א). אם כן, בתחום זה אין הבדל עקרוני בין הבבלי למקורות הארץ-ישראליים. מהו שורשה של המלה? לפי צורת המלה (חוליה, ר' חליות. ראה למטון), אין ספק שהשורש הוא חל"י ולא חו"ל (כפי ששיער קוהוט בערכו) או חל"ל (אפשרות שהוזכרה אצל לוי, יסטרוב ובן-יהודה). מצד התצורה לפנינו צורה מן הסגוליים – נקבה הניטית כראוי ביחיד וברבים.

על מקבילה סמנטית ל"חוליה" העברית הצביע בן-יהודה במילונו (בהערה בערך "חוליה"). בערבית המלה חُرْزَة משמשת במשמע פרק במחרוזת, חוליה בשדרה והיא גם כינוי לאבן החלולה שעל פי הבור חُرْزَة البئر "והשתמשה הלשון הערבית לשם להאבן החלולה הזאת על פי הבור במלה דומה ממש לחוליה" בכל משמעויתה" (לשונו של בן-יהודה. הנתונים מתאשרים במילונים הערביים).

הצורה המקורית של המלה נשמרה, לדעתי, בכתב-היד, אלא שהמילונות לא הייתה מודעת לה – זו היא הצורה "חל"יה/חל"יא". מן העיון במקורות אני למד שצורה זו היא היחידה בכתב-יד בבליים של לשון חכמים¹⁶ ואף בארץ-ישראליים היא מיעוט הניכר¹⁷.

14. על-פי מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' 639 א'.
15. גם בדפוס ונציה "לכרות", אך בכ"י לידן האות לא ברורה ונראה שיש להעדיף "לברות", ועדיין הכתיב החסר צריך עיון.
16. ראה א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 108; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 876-877 (הצורות שם: "בין חיליא לחיליא", "חליית הבור", "חליות"). בדומה לזה בהלכות פסוקות כ"י ששון (ש' אברמסון, ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי, מקור ירושלים תשל"א, עמ' 1305): "היכא דמשתכחא לה לחליה דלא אית בה עילעא בשילהי כפלי" (לפנינו בחולין גב ע"ב: "חוליא בלא צלע היכי משכחא לה בשילהי כפלי").
17. כמשנה כ"י פרמא א', שבת יא, ב: "חלית הבור". ושם עירובין י, ז: "בור ברשות הרבים וחליתו". אף בכ"י קויפמן שתיים מתוך עשר ההיקריות של חוליה (לשון יחיד) כמשנה נכתבו חסר, והנקדן כפה עליהן את החולם – חל"יא, חל"ית (בשאר המקרים הצורה בכ"י היא חול"יה, חול"יה (א), חול"יא (א), חול"יתו, חול"יתו. ברבים נפרד תמיד חליות; ואין צורת רבים נסמך במשנה.

"חוליה" הרגילה בשאר כתבי-היד¹⁸ ובמסורת שבע"פ¹⁹ היא, כנראה, תניינית. "חל"יה" ידועה בעברית המקראית ("ותעד נזמה וחל"תה" הושע ב, טו; "נזם זהב וחל"יתם" מש' כה, כב; "חמוקי ירכיך כמו חל"אים" שה"ש ז, ב), ובערבית حلية פירושה – תכשיט, וכפי שמעידים ההקשרים המקראיים – כנראה תכשיט עגול של זהב. מכאן – חל"יה בשרשרת, וממנה בהשאלה – שאר המשמעויות (כיוון דומה יש להניח גם באשר ל- خُرْزَة).

"מנורה של חליות" אינה נזכרת במקורות התנאים, אלא בלשון (העברית) של האמוראים בבבלי ובירושלמי. הוא הדין ל"חוליא" שבציצית ושבעבודה זרה (אמוראי הבבלי בלבד) ושל עמוד (ירושלמי). ייתכן שאין זה מקרה. הצד השווה שבכל החוליות שבלשון חכמים א' הוא שבכולן יש מעין טבעת עגולה שבאמצעה חלל, ואילו החוליות הללו שנוספו בתלמודים סתומות, ולמעשה הן פרקים עגולים בדבר גלילי ארוך. אפשר שבתחילה שימשה המלה רק לדברים הדומים לתכשיט המקורי, ובלשון חכמים ב' הורחבה המסגרת.

איך נעשתה "חל"יה" ל"חוליה"? קוטשר בשעתו²⁰ הביא דוגמאות לא מעטות לצורות מטיפוס קט"לה בעברית הטברנית הבאות בארמית הארץ-ישראלית הנוצרית ובארמית היהודית הגלילית בצורה "קוטלה". (בארמית גלילית הצורות מעטות יותר, לפי השערות, בשל שליחות יד של המעתיקים.) מן הדוגמאות: רשעה-רושעא, חדנה-חודוא, ודוגמה דומה מאוד לנידוננו: פל"יה-כוליא.

לדברי קוטשר שם, בכל המקרים הללו qutla היא המקורית ושרדה בארמית הארץ-ישראלית, ודווקא העברית משקפת צורה תניינית אשר חל בה המעטק שלפי דעתו הוא

- איסוף החומר ומראי המקורות אצל י' קוטשר, "ביצוע תנועות u ו-i בארמית גלילית ובלשון חכמים", ספר דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 243 = מחקרים בעברית ובארמית בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן, גביע צרפתי, ירושלים תשל"ז, עמ' קס]. הכתיב "וחליתו" במשנת עירובין י, ז מצוי גם במשנה שבירושלמי דפוס ונציה וגם במשנה דפוס גפולי רנ"ב.
18. בשמונה מקרים מתוך עשרה בכ"י וכ"י פרמא א', בכל המקרים בכ"י לו, בכ"י פריס (על-פי מ' בר-אשר, מבוא לכתיב פריס, ירושלים תשל"ג, עמ' 44), בירושלמי דפוס ונציה בשלושה מקומות (על-פי מ' קוסובסקי, קונקורדנציה), ב'שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים' לגינצבורג (ניו יורק תרס"ט = ירושלים תשכ"ט) פעמיים (חוליה א, עמ' 198 שו' 28). צורת הרבים כמעט בכל מקום בכתב-היד ואף בירושלמי דפוס ונציה היא חל"יות שלא כבמסורת הרווחת בע"פ – חוליות. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו, עמ' 91. הצורה חול"יה בחולם תחת שורק נידונה אצל קוטשר במאמרו הנזכר בהערה הקודמת.
19. אנו רגילים היום לבטא חול"יא, חול"ית, חול"יות (כנפרד כבנסמך). צורות אלה מקוימות במסורות העדות, ובכללן במסורת תימן: "שחתכו חוליות ונתן חול בין חול"יא לחול"יא" (סדרי המשנה... כתב יד ירושלים 1336... בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים תשל"ל, עדיות ז, ז. וכן: תלמוד בבלי מנוקד גוסס תימן, מהדורת הרב י' עמר, ירושלים תשמ"ב, ברכ' יס ע"א), "אין הבור מתמלא מחול"יתו" (תלמוד מנוקד עמר, ברכ' ג ע"א, גט ע"א).
20. י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 380-382.

קדום ורב תפוצה: $u < i$. אמנם אף הוא מודה שלא את כל המקרים אפשר להסביר כך כראוי והוא מניח ב"צריך עיון" את הזוג צל-טולא, מאחר שכמה וכמה שפות שמיות הרחוקות זו מזו משמרות במלה זו את תנועת i .

אני עצמי קשה לי להשתכנע שאכן יש ראיות של ממש לקדמות u בכל המקרים האלה. מכל מקום, נניח לפרשנות ונסתמך על הממצא שריכוז שם קוטשר. עובדה היא שהארמית הארץ-ישראלית מצטיינת בצורות "קוטלא", אשר העברית הטברנית מציגה כנגדן "קטלה". הפוך הוא המצב בארמית המזרחית (שם, עמ' 376). בסורית אנו מוצאים אֲדָנָא (כנגד אוזן, אודנא), שְׂרָא (השווה שְׂרָרָה, שְׂרָה), שְׂרָשָׁא (שורש), טְפָרָא (כנגד טופרא פֶּפֶר).

המלה הנדונה לפנינו מתאימה לתמונת מצב זו. העברית המקראית מציגה כאן חֶלְיָה. לשון חכמים ב' הבבלית שומרת את הצורה "חליה/חיליא" (בדומה לזה מקיימת המנדעית²¹ – "היליא" = אבן יקרה), ואילו בלשון חכמים הארץ-ישראלית אנו מוצאים על-פירוש "חוליה" ולעתים גם כאן "חליה". אולם התאוריה של קוטשר כאן קשה, מאחר שהערבית מעידה אף היא על hilya.

ז. גלגולי הבור וחולייתו בכבל

1. סתם "בור" בכבלי

אין הבבלי מתכחש לקיומו של בור המים המוזכר רבות במקורות התנאים: יש שהקשר מחייב אף את הבבלי להדגיש ש"בור" שבמשנה הוא של מים מכוונסים (עיין עיר' יח ע"א, ויש שנתדיינו האמוראים בפרטי בור המים שבמשנה (עיר' פו ע"א). עם זה העיון בכמה מקומות בבבלי מראה שסתם "בור" הוא חפירה לא עמוקה ועל-פירוש יבשה, המשמשת לאחסון וכיו"ב. הדבר אמור בפירוש בבור של נזיקין (ב"ק ג ע"ב).

הפסקה במשנה: "אחד החופר בור ושיח ומערה חריצים ונעיצים חייב. אם כן למה נאמר בור...". הגמרא כדרכה עושה "צריכותא": "צריכא דאי תנא בור הוה אמינא בור עשרה הוא דאית ביה הבלא משום דקטין וכריכא אבל שיח דאריך אימא בעשרה לית ביה הבלא...".

הדברים מפורשים: "בור" בסתם עמוק עשרה טפחים והוא צר ועגול. תיאור זה שונה מאוד מן הבור הפעמוני הארץ-ישראלי, שהוא עמוק ורחב הרבה. וכך מפרש רש"י בסמוך – "סתם בור עשרה טפחים". מאלפים דברי התוספות (סנה' מה ע"א) שהקשו על רש"י מכמה בורות שבמקרא – הבורות של יוסף, של ירמיהו ושל ישמעאל בן נתניה –

21. Drower-Macuch 121b (בעלי המילון אינם מודעים לקשר שבין המלה המנדעית למקבילותיה בעברית ובערבית, וכנגד זה הם מציעים כמה אטימולוגיות רחוקות).

שהקשרם מוכיח עליהם שהם עמוקים הרבה. אכן, פירוש רש"י מתאים לתוכן סוגיית הבבלי ולמציאות של בבל.

יפה משתלבים כאן דברי הגמרא בהמשך הסוגיה (ג ע"ב) לעניין מחלוקת רב ושמואל, אם חיוב בור הוא "להבלו" או "לחבטו". התלמוד קובע שאף לשמואל הסובר "לחבטו" – להבלו וכל שכן לחבטו. "ואם תאמר לחבטו אמרה תורה ולא להבלו התורה העידה על הבור ואפילו מלא ספוגין של צמר" (דכתיב "בור" סתם. רש"י²²).

גם בהקשרים אחרים בבבלי "בור" סתם הוא חפירה לא עמוקה. חפירה עמוקה עשרה טפחים הקובעת רשות לעצמה לעניין שבת ולעניין כלאיים קרויה במקורות התנאים בדרך כלל "חריץ" (ראה ברייתא דרשויות שבת [תוספתא וירושלמי ריש שבת, בבלי שם ו ע"א], וכן משנה כלא' ד, ג) וגם "נקע", "גת" (שם ו). בבבלי יש שהיא מכונה "גומא" (שבת ה ע"א, ח ע"א. במשנה בדרך כלל "גומא" מביעה חפירה פחות עמוקה. ראה כלא' ג, ה; חול' ב, ח), אך יותר מצויה בבבלי במשמעות זו המלה "בור" (ראה שבת צט ע"ב וק ע"א כמה פעמים).

מעניין ששימוש זה מצוי גם בשתי ברייתות שבבבלי, אשר אין להן מקבילה מחוץ לבבלי:

א. שבת ח ע"ב: "נתכוין לשובות ברשות הרבים והניח עירובו בבור. למעלה מעשרה טפחים עירובו עירוב למטה מעשרה טפחים אין עירובו עירוב". (הכוונה למידות הבור ולא למקום שבו הונח העירוב בתוך הבור כפי שנתבאר שם בגמרא מתוך העניין.)
ב. שבת צט ע"א: "תניא נמי הכי בור ברה"ר עמוקה עשרה ורחבה ארבעה אין ממלאין הימנה בשבת אלא אם כן עשו לה מחיצה... ובור וחולייתה מצטרפין לעשרה". (על הביטוי האחרון – ראה לקמן.)

מסתבר ששתי הברייתות מדברות במושגי בבל. כבר הביאו חוקרים ראיות לקיומן של ברייתות בבליות²³. אליהן נראה לשייך את שתי הברייתות שלנו. ודוגמה לפירוש "בבלי" למשנה "ארץ-ישראלית": "נותנים תבשיל לתוך הבור בשביל שיהא שמור ואת המים היפים ברעים בשביל שיצנו ואת הצונין בחמה בשביל שיומו" (שבת כב, ד). לפי פשוטה והקשרה המשנה, כנראה, מתכוונת לנוהג הרגיל בא"י עד הדורות האחרונים לשלשל את המזון לתוך בור של מים לשם קירורו, אך הבבלי כאן (קמו ע"ב) מסביר: "מהו דתימא ניגזר דילמא אתי לאשוויי גומות קמ"ל". כלומר, בעיני הבבלי התבשיל ניתן לתוך חפירה יבשה ולא עמוקה אשר בתחתיתה עפר שאדם עלול להשוות את פניו.

22. לקטע יש מקבילה חלקית בירושלמי שם (פ"ה ה"ט, ה ע"ב), השונה גם בתוכן וגם בשמות החכמים, עיי"ש. ועכ"פ הסברה שסתם בור כולל אפילו בור מלא ספוגין של צמר אינה אלא בכבלי.

23. ראה מאמרו של מ' מורשת בספר זכרון לח' ילון, ירושלים תשל"ד, עמ' 275-314; ערכי המלון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת גן תשל"ב, עמ' 117-162; ערכי ב, תשל"ד, עמ' 31-73.

2. חוליית הבור בכבלי

כבר ראינו למעלה (פרק ו) שלשון חכמים ב' של הבבלי אינה שונה עקרונית משאר מקורות לשון חכמים ברוב שימושי "חוליא" – כשאין מדובר ב"חוליית הבור". "חוליא" ככינוי לפרק מעוגל של מהות מאורכת המורכבת מחלקים, כגון שדרה וגרגרת, מגורה ושרשרת, שכיחה בבבלי כמו במשנה, בתוספתא ובירושלמי.

ואולם מעניין ביותר ושונה מכל שאר מקורות חז"ל מצב הדברים באשר ל"חוליית הבור". מסתבר שבעברית של אמוראי בבל "חוליא" פירושה גוש עפר. שימוש זה ייחודי ללשון הבבלי ודווקא לחלק העברי שבו. ככל הידוע לי אין לו מקבילה בשום דיאלקט ידוע של העברית, הארמית או לשון שמית אחרת. כך אנו מוצאים: "בעי ר' יוחנן בור תשעה ועקר ממנו חוליא והשלימה לעשרה מהו... בור עשרה ונתן לתוכו חוליא ומיעטה מהו". תוכן הבעיה (הוצאה מרשות לרשות תוך כדי עשיית הרשות עצמה) מוכיח היטב את המשמעות "חוליה" = גוש אדמה. גם כאן אע"פ שהדברים נמסרים מפי ר' יוחנן, הטרמינולוגיה היא בבבלי. ובדומה לזה בבבא קמא נא ע"א: "אמרי בור של שני שותפין היכי משכחת לה... אמר ר' יוחנן כגון שעקרו שניהם חוליא בבת אחת והשלימו לעשרה". במקרה זה אנו יכולים להשוות למקבילה בירושלמי (פ"ה ה"ט, ה ע"א): "היך אפשר לבור של שני שותפין אמר ר' ינאי תיפטר שנתנו שניהם אבן האחרונה".

ושים לב לדוגמה הזאת, שבה "בבליזציה" של ברייתא ארץ-ישראלית:

תנו רבנן מפקחין פיקוח נפש בשבת והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מבית דין. הא כיצד. ראה תיבוק שנפל לים פורש מצודה ומעלהו והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מבית דין. ואף על גב דקא צייד כוורין. ראה תיבוק שנפל לבור עוקר חוליא ומעלהו והזריז הרי זה משובח ואינו צריך ליטול רשות מבית דין. אף על גב דקא מתקן דרגא²⁴. ראה שנבעלה דלת בפני תיבוק שוברת ומוציאו והזריז הרי זה משובח ואינו צריך ליטול רשות מבית דין. ואף על גב דקא מיכוין למיתבר בשיפ²⁵. וצריכא דאי אשמעינן ים משום דאדהכי והכי אזל ליה אבל בור דקא יתיב אימא לא. צריכא... (יומא פד ע"ב).

24. בהלכות גדולות – "ואע"ג דמיכוון למעכד ליה חוקיי". בכ"א (ועל-פי דקדוקי סופרים) – "אע"ג דקא מכין למעכד מנא ומתקן דרגא לחול". ניכר שכאן דברי פירוש שנכנסו אל תוך המקור (ופירוש זה מוזר גם בתוכנו ואכמ"ל).

25. פירש הרמב"ם: "ואע"פ שהוא מפצל אותה כמין עצים שראוין למלאכה" (הלכות שבת פ"ב ה"ז וכיו"ב פירש רש"י). ונוסחת רבנו חננאל והערות: "אע"ג דשקיל ליה בשופינא". כוונתם: אע"פ שעושה פתח מכון ע"י שופינא ובעלמא יש בזה משום בונה דאורייתא. ועיין ב'תוספתא כפשוטה' שבת, עמ' 256 שחושב למצוא כוונה זו בלשון התוספתא "שוברין לו דלתות הבית ואפילו הן של אבן" ובמקבילה בירושלמי (עיר' פ"ג ה"ג, כא ע"ב) "הדא דתימר במגדל של אבן...".

ברייתא זו בשינויים מסוימים שנויה גם בתוספתא שבת טז, יג (ומהדורת צוקרמנדל פט"ו, עמ' 134; ליברמן, עמ' 56, 72)²⁶. גם במקרה זה הברייתא לפי פשוטה דיברה, כנראה, ב"חוליה" ארץ-ישראלית, ובעלי התלמוד – בקטעי פרשנות קצרים ששיבצו בתוכה – פירשוה על-פי "חוליא" שבלשון חכמים ב' הבבליית!

הבעיה שהברייתא מדברת עליה מתאימה ביותר לבור הארץ-ישראלי. בשעת כריית הבור חוצבים לעומק בצורה פעמונית והפתח צריך להיות ראוי למעבר אדם וסלי חצץ. אחר-כך מכסים את הפתח בחוליה המקטינה את חללו עד כדי מעבר דלי. איש מבוגר אינו יכול עוד ליפול בעד החוליה אל תוך הבור, אבל תיבוק – יכול. הרוצה להציל את התיבוק חייב לעקור את החוליה שחברה אל הבור היטב.

לעומת זאת, הפרשנות של הבבלי תופסת שמדובר בבור לאחסון חפצים – ה"בור" הבבלי. ב"חוליא" שבכאן היא רואה גוש אדמה. על-כן היא נזקקת לומר שהמציל עוקר את הגוש כדי לחקוק לו מדרגה או חוקים. פירוש זה דחוק גם מצד העניין (שעת הצלה היא לא עת להתקין מדרגות בבור) וגם מצד לשון הברייתא (המלאכה אינה עקירת החוליה אלא תיקון הדרגא, והעיקר חסר מן הספר).

ראוי לשים לב גם ל"צריכותא" שבהמשך. בבור ארץ-ישראלי החשש הוא טביעת התיבוק במים או בטיט, אך הבבלי מדגיש שבבור אין חשש זה קיים, אלא יש בהלת התיבוק בלבד.

החידוש הגדול ביותר הוא בדוגמה הבאה שבה אנו מוצאים בבבלי "חוליא" במשמעות גוש עפר הנעקר מן הכותל: "אמר רבינא כגון שעקר חוליא מראשו (של הכותל)" (עיר' עז ע"א). אין לדברים מקבילה מחוץ לבבלי. חידושו של הקטע הוא בשימוש "חוליא" בתפקיד לבנה שבכותל ובל"י קשר לבור. אולי לא מקרה הוא שהדברים נאמרים מפי אמורא בבלי מאוחר. נראה שכאן התפתחות נוספת של לשון חכמים ב' הבבליית בשימושה של "חוליא".

3. התמודדות סוגיות הבבלי עם "חוליית הבור" שבמקורות התנאים

באשר לברייתא שנידונה בסעיף הקודם מצאה סוגיית הבבלי דרך לבאר את הדברים על-פי המובן הבבלי של "חוליא" – גוש אדמה. ואולם תוצאות מאלפות גותן

26. בתוספתא לא נזכר "תיבוק" אלא בכבא השלישית. נראה לי שאין לראות בזה הכדל עקרוני, ומן הברייתא שבבבלי יש להסיק שאף בתוספתא ילמד העליון מן התחתון. לעומת זאת, אפשר לראות הבדל תוכני-הלכתי בין הברייתא לפי הנוסח והפרשנות הבבליים ובין המקבילה שבתוספתא, כפי שהעיר ר"ש ליברמן ב'תוספתא כפשוטה' על אתר. לפי נוסחת התוספתא הברייתא כוללת גם מלאכות דרבנן, ואילו לפי הבבלי רק מלאכות דאורייתא (ומלאכה דרבנן לא צריכא למימרא). העניין שלנו אפשר שתלוי גם בזה. עקירת חוליה ארץ-ישראלית כדי לדרת לבור – יש להסתפק אם הוא איסור מן התורה או מן דבריהם, ונראה שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים (ועיין תוספות שבת עג ע"א ד"ה הקושר וב'מגיד משנה' הלכות שבת פ"ה ה"ח). לעומת זאת, תיקון דרגא הוא בניין גמור וחייב ככל שהוא. מן הבחינה הלשונית הבבלי מתאים בזאת לשיטתו ההלכתית.

המשמעות הראשונה היא המשך ישיר של מקורות התנאים, ובשנייה – יש תחליף בן המציאות הבבלית ל"חוליית הבור" הארץ-ישראלית: אולם המשמעויות השלישית והרביעית-חמישית הן חידוש גמור של בני בבל. סיגול המורשת התרבותית והלשונית ממצייאות אחת למציאות חדשה הוא בוודאי שגרם למעמדה המסובך של "חוליא" בבבל. התנאים התרבותיים המיוחדים של חברה זו, שבהם בית-המדרש הוא מוקד מרכזי בחיי האדם והחברה, ובבית-המדרש הכול מתמקד סביב מקורות התנאים, שינונם בעל-פה והתדיינות קבועה בהם, תנאים אלו גרמו למושג ששוב לא היה קיים בחיי המעשה שיפשוט צורה וילבש צורה חדשה.

המשמעות המחודשת של "חוליית הבור" – עפר או גוש עפר – נשמרה כאן בתוך השדה הסמנטי של "בור" (במונח הבבלי). נראה שעמד ביסודה הסבר אטימולוגי עממי המעוגן בעולמם הלשוני של אמוראי בבל. כיצד? נראה שההשפעה כאן היא משני צדדים:

א. המלה "חול". במנדעית, הקרובה לארמית הבבלית, משמשת "האלא" במשמעות רחבה יותר מבדיאלקטים אחרים של הארמית ובשאר השפות השמיות. בצד "האלא מן יאמא" = חול הים, אנו מוצאים "האלא לשומיא ניסאק" = אבק יעלה לשמים, "האטאראתא דהאלא" = תלולית עפר, ואף "טוריא דהאלא" = הרי אבן²⁸. רמזים למשמעות רחבה מעין זו אפשר למצוא גם בבבלי עצמו: "אדחלא אכרעך" – בעוד אבק הדרך על רגליך (פסח' קיג ע"א) לעומת "והו ייתבי עד צווריהו בחלא" = בעפר (רשב"י ובנו במערה, שבת לג ע"ב).

ב. שורש חל"ל ידוע ברוב השפות השמיות²⁹. עניינו מקום ריק – hollow, והוא משמש בצורות רבות, שמניות בדרך כלל. בסורית רב השימוש בשורש זה לבורות, מערות ומחילות מכמה סוגים, וכנראה גם בשם סתמי לכל חפירה שהיא. דוגמאות: "חלילא דתנינא" – מאורת נחש, "חפרו חלילא" – חפרו בור, חללא חלילא – מערות (פשיטתא לתנאים שמ"א יג, ו), חולונא חולנא הפשיטתא לחרי (איוב ל, ו), מחלות (יש' ב, יט) חגוי (שה"ש ב, יד), חררים³⁰ (יר' יז, ו) ועוד³¹.

לבין מעקה בנוי אדמה אינו מידי, ובעיקר – הכיוון הפוך מן המתבקש; "חוליא" – גוש עפר הרי היא המשמעות הרחוקה ביותר משאר משמעויות "חוליא" שבמקורות חז"ל ואף בבבלי.

28. מילון Drower-Macuch (להלן הערה 13).

29. הערבית מוכיחה שהחית שבשורש זה היא ה. אך יש לעיין בדבר, מאחר שכאוגריתית חלן (= חלון) ולא *חלן.

30. "ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב". המתרגם מפרש כאילו נכתב בפסוק: ושכן במערות במדבר... אמנם ההקבלה והעניין כולו מלמדים בלי ספק שהפשט הוא מלשון חימום ויובש כמו "ועצי חרה מני חרב", "ותוכו נחר" וכיו"ב, ו"חררים" הוא תואר הפועל בדומה ל"מכון לשבתך עולמים" במ"ם אדורביאלית. [כנראה, משמשת זו בשלוש התנועות השמיות: a (חנם, ריקם וכד') u (פתאם, שלשם) ו-i (חררים, עולמים)].

31. R. Payne Smith, C. Brockelmann, *Lezicon Syriacum*, Halle 1928, עמ' 231-232; *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1903, עמ' 132, 143.

בארמית של הבבלי מצויה בשני מקומות צורת בינוני פעול "חלילא", אשר לפי העניין נראה שיש לפרשה – חפורה³². בהשראת שימושים אלו, שהיו מוכרים בעולמם הלשוני של אמוראי בבל, קל היה לדוברים להסב את "חוליית הבור" לפרי האחר של פעולת החפירה – עפר הבור בכלל או גוש היוצא ממנו. משנעשה שימוש זה מקובל, יכול היה אמורא מאוחר – רבינא – לדבר גם על חוליא בכותל של לבנים. כך הצליחה מלה עברית שעברה ממצייאות חיים אחת לאחרת לעבור בלשון מרובד לרובד תוך שינוי משמעות ויצירת אטימולוגיה חדשה, ועם כל זה להוסיף ולהתקיים.

32. בבא בתרא סא ע"א ועיין שם בדברי הרי"ף. עבודה זרה י ע"ב, וראה בערוך ערך "קמניא".